

TABRIK – EPIDEYKTIK NUTQ SIFATIDA

Xoliqulova Shoxista,

30-umumta'lim maktabi o'qituvchisi Samarqand, O'zbekiston

E-mail: shohistaxoliqulova71@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada “tabrik” epideyktik nutq sifatida ko‘rib chiqiladi, “nutqiy etiket” va “epideyktik nutq” tushunchalarining farqlari aniqlanadi, shuningdek, o‘zbek tili madaniyatida tabriklash sabablarining o‘ziga xosliklari va farqlari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy akt, nutqiy etiket, epideyktik nutq, intensiya, ekspressiv vazifa, kommunikativ vaziyat, illokutiv kuch, eksplitsit ifoda, perlokutiv maqsad, perlokutiv samara.

Muloqot – **nafaqat axborot almashinuvi, balki ijtimoiy munosabatlarni o‘rnatish, qo‘llab-quvvatlash va tugatish vositasi, suhbatdoshga bo‘lgan munosabatni namoyon etish vositasi.** Insonlararo munosabatlarda **odoblilik** muhim ahamiyatga ega. Bunda uzatilayotgan axborot ijtimoiy xarakterga ega bo‘ladi.

Odoblilik ilmiy tadqiqot obyekti sifatida odatda nutq madaniyati, nutq etiketi bilan bog‘liq va ularga katta e‘tibor qaratiladi. Nutq etiketi ma‘lum bir jamiyatda yoki insoniy munosabatlarning asosiy ifodasi sifatida muomala madaniyati qonun-qoidalarini o‘z ichiga olgan keng qamrovli tushuncha hisoblanadi. Nutqiy etiket – muloqot odobi qoidalarini tartibga soluvchi milliy, o‘ziga xos stereotiplar, suhbatdoshlar o‘rtasida kommunikativ aloqa o‘rnatish, ularni tanlangan ohangda davom ettirish, ularning ijtimoiy roli va o‘zaro mavqelariga, rasmiy va norasmiy sharoitdagi o‘zaro munosabatlarga muvofiq jamiyat tomonidan belgilangan barqaror muloqot klishelar tizimidir. Etiket me‘yorlari – bu kommunikativ me‘yorlarning majburiy tarkibiy qismidir.

T. V. Shmelevaning tasnifiga ko‘ra, etiket janrlari nutqiy janrlarning maxsus turkumi sifatida e‘tirof etilgan va olimaning ta’kidlashicha, etiket janrlarining asosiy maqsadi – jamiyat etiketi doirasida nazarda tutilgan ijtimoiy voqelik yoki kommunikativ xatti-harakatni amalga oshirishdan iborat, ularga ezgu niyat bildirish, uzr so‘rash, minnatdorchilik bildirish, tabrik yo‘llash, hamdardlik bildirish kabi holatlar kiradi [2]. Bu nutq etiketlarining yetakchi maqsadi, qo‘llanilgan til vositalarining xususiyatlari, shuningdek, adresantning adresatdan kutilayotgan javob reaksiyasi xarakteriga asoslanadi. **T. V. Anisimova esa T. V. Shmelevaning “tabrik har qanday**

ko‘rinishda ham etiket nutqiy janri hisoblanadi”, degan fikrga shubha bildiradi: ...”etiket janriga faqatgina T. V. Shmeleva keltirgan quyidagi kabi dastlabki nutq birligi – takliflarni kiritish mumkin: *“Aziz buvijonim! Tug‘ilgan kuningiz bilan tabriklayman!”*. Agar biz ushbu holatda bir oz batafsilroq tabrik nutqi aytishga urinsak (bu holat ko‘plab muloqot sohalari uchun xosdir), unda bayon etilgan nutq etiket doirasidan chiqib, epideyktik janrga o‘tadi”, – deya ta’kidlaydi tadqiqotchi [1]. Ushbu e’tiroz asosli bo‘lib, u nutqiy etiketga qat’iy yondashuvga tayangan holda ilgari surilgan. Chunki, nutqiy etiket tilshunoslik nuqtai nazaridan, odatda, barqaror nutqiy formulalar va klishealar to‘plami sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, kengaytirilgan tabrik matnini faqatgina nutqiy etiket hodisasi sifatida baholash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Bundan tashqari, quyida ko‘rsatilganidek, tabrik nutqining rivojlanishi maqtov va tilak kabi komponentlarsiz deyarli imkonsizdir. Maqtov – bu ijobiy bahoning bevosita ifodasidir, shu bois T. V. Anisimovanning fikri nafaqat janrlar bo‘yicha ritorik yondashuv nuqtai nazaridan, balki mazmuniy va pragmatik jihatdan ham aniq va asosli hisoblanadi. Shunga qaramay, T. V. Shmeleva etiket janrlarini ajratishda asosan maqsadli mezon va tegishli janr shaklini shaxslararo o‘zaro ta’sirlarda roli asosida harakat qilgani aniq ko‘rinadi. Shu sababli, “etiket” atamasini u juda keng ma’noda ishlatadi, bu esa faqatgina etiket klishealari yordamida amalga oshiriladigan shaxslararo kommunikativ o‘zaro ta’sirlarga xos bo‘lgan narsaga qisqartirilishi mumkin emas.

Tabrik nutqiy janriga kelsak, u etiket janri sifatida qaralsa-da, unda baholovchi xarakterga ega bo‘lgan qator xususiyatlar ham mavjud. Hech bo‘lmaganda, tabrik adresatning shaxsiga nisbatan yuqori darajadagi ijobiy bahoni nazarda tutadi.

Tabrik etiket janri sifatida tor ma’noda – ya’ni etiket klishealariga asoslangan holda – talqin qilish har doim ham to‘liq asosli emas. Shubhasiz, tabrik tor ma’nodagi etiket janri bo‘lishi mumkin. Bunga dalil sifatida o‘zbek til madaniyati uchun xos bo‘lgan, doimo klisheangan formulalar shaklida ifodalanadigan va odatiy sanaluvchi standart tabrik-so‘zlashuv shakllarini keltirish mumkin (masalan: *Tug‘ilgan kuning bilan! Yangi yilingiz bilan!*). Shu bilan birga, tabriklovchi odatda ushbu standart, klisheangan iboralardan voz kechib, tabrik yaratishda ijodiy yondashuv namoyon etish imkoniyatiga ham ega. Bu borada shoir Ismat Sanayevning atoqli o‘zbek tilshunosi, frazeologiya sohasi bilimdoni professor Bekmurod Yo‘ldoshev 60 yoshga to‘lishi munosabati o‘tkazilgan yubiley tadbirida aytilgan tabrik nutqi nihoyatda xarakterli misol sifatida namoyon bo‘ladi. Quyida ushbu tabrik matnini aynan epideyktik janrga mosligini emas, balki etiket janriga mansub emasligini ko‘rsatuvchi ayrim jihatlarni keltiramiz:

Agar u tilshunos bo'lmaganida, u daholikka yetgan adabiyotshunos yoki jurnalist bo'lgan bo'lardi. Uning sinchkov tabiati adabiyotshunos, nigohi – jurnalist. Agar u tilshunos bo'lmaganida, u shoir bo'lgan bo'lardi, chunki u nafaqat chuqur poetik tabiat egasi, balki men tanigan kam sonli kishilardan biri bo'lib, she'rlarni yod oladigan emas, ularni go'yo biror nektardek o'ziga singdiradigan insondir... Agar u tilshunos bo'lmaganida, dong'i ketgan tarixchi, balkim zukko kutubxonachi bo'lar edi. Nega? Chunki, har bir yozilgan asar, muallifi, nashr etilgan yili, sanasini aniq va bexato aytganini ko'p kuzatganman. Bu kam uchraydigan qobiliyat. Agar u tilshunos bo'lmaganida, aniq sanitar bo'lardi. Nima uchun deysizmi? Ha shunday uning ilmiy nigohidan til va adabiyot ilmidagi nafaqat dissertatsiya yoki monografiya, hatto ilmiy maqolalar ham nazardan chetda qolmaydi. Ular o'qiladi, ilmiy mushohada qilinadi, kartoteka qilinadi, ong xotirasidagi bibliografik zahiraga muhrlanadi. Ana shunaqa! Agar u tilshunos bo'lmaganida... Ammo u Tilshunos! Bu Bekmurod! Xudoning in'om etgan olimi – va Yaratganga shukrki, bu to'laqonli, serqirra shaxsning barcha “kasbiy uyg'unliklariga” qaramay, til ilmiga bag'ishlashni lozim topdi.

Biz hammamiz unday insonlarni asrashimiz, ehtiyot qilishimiz, Xudo saqlasin, u biz - u yashab, ijod qilayotgan odamlar – tufayli ranjib, umidsizlikka tushmasligini tilashimiz kerak. (B.Yo'ldoshev arxividan)

Avvalo, bu – ritorik nutq, u stilistik figuralarning faol qo'llanilishi orqali namoyon bo'ladi. Ismat Sanayevning bu tabrik nutqi inkor va taxminiy tasdiqlar zanjiri asosida qurilgan bo'lib, ular shartli qurilma (“agar u... bo'lmaganida, u... bo'lgan bo'lardi”) doirasida birlashtirilgan: *Agar u tilshunos bo'lmaganida, dong'i ketgan tarixchi, balkim zukko kutubxonachi bo'lar edi. Nega? Chunki, har bir yozilgan asar, muallifi, nashr etilgan yili, sanasini aniq va bexato aytganini ko'p kuzatganman. Bu kam uchraydigan qobiliyat. Agar u tilshunos bo'lmaganida, aniq sanitar bo'lardi. Nima uchun deysizmi? Ha shunday uning ilmiy nigohidan til va adabiyot ilmidagi nafaqat dissertatsiya yoki monografiya, hatto ilmiy maqolalar ham nazardan chetda qolmaydi. Ular o'qiladi, ilmiy mushohada qilinadi, kartoteka qilinadi, ong xotirasidagi bibliografik zahiraga muhrlanadi. Ana shunaqa!.. va hokazo.* Ushbu shakl, ya'ni nutq davomida izchil ravishda saqlanadigan ritorik qurilma, mazkur tabrik nutqining asosiy strukturaviy-kompozitsion tamoyiliga aylanadi va muallifga yubilyarning ko'plab fazilatlarini ta'kidlash imkonini beradi. Aytish joizki, adresant tabrik nutqining epideyktik janrga mansubligini yana ham ravshanroq namoyon etadi – u yerda baholovchi, poetik, obrazli tasvirlar markazda bo'lib, mumtoz etiket klishe'laridan tubdan farq qiladi. Shu bilan birga, ushbu ritorik zanjir aynan adresatning tilshunos olim sifatidagi iste'dodini keng va ishonchli tasvirlash bilan yakunlanadi. Bu esa

muallifga uning tilshunoslik faoliyati tasodifiy emasligini qat'iy ta'kidlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, nutq muallifi an'anaviy tabriklash standartlarini ataylab buzadi – u odatiy tilaklardan voz kechadi: *“Yubilyarga ijodiy yutuqlar tilash - bu soddalik bo'lar edi, axir u o'zining o'zi bilan muvaffaqiyat timsolidir...”* Keyingi jumalarda esa bu tabrikdan voz kechish yanada “keskinroq” tus oladi: muallif tilakni yubilyarga emas, balki yubileyda ishtirok etayotganlarga yo'naltiradi: *“Biz hammamiz unday insonlarni asrashimiz, ehtiyot qilishimiz, Xudo saqlasin, u biz – u yashab, ijod qilayotgan odamlar – tufayli ranjib, umidsizlikka tushmasligini tilashimiz kerak.”*

Shubhasiz, ko'rib chiqilgan tabrik nutqida an'anaviy tabriklarga xos bo'lgan bir qator belgilarni aniqlash mumkin: tabriklash uchun asos (voqea)ning mavjudligi, tabriklanuvchi shaxsga maksimal e'tibor qaratilishi (tabriklovchining shaxsiyati fon ostida qoladi), shuningdek, uning shaxsiy fazilatlariga yuqori ijobiy baho berilishi. Bundan tashqari, matnda tabrikning standart komponentlaridan biri – maqtov – mavjud bo'lsa-da, u sezilarli darajada transformatsiyalangan shaklda taqdim etilgan. Biroq, keltirilgan misol shubhasiz, andoza (klishe) sifatida emas, balki muallifga xos va ayrim uslubda, hattoki implitsit xarakteriga ega bo'lgan nutqiy asar hisoblanadi. Bunday ritorik tabriklarda fatik funksiyaning namoyon bo'lishini kuzatish mumkin. G'ayrioddiy, muallifga xos, ritorik jihatdan boyitilgan tabrik yaratish vaqt, intellektual va emotsional resurslar nuqtai nazaridan “sarflanuvchan” jarayondir. Demak, bunday holatda tabrikning shakli tabriklanuvchi shaxsga yuqori baho berilayotganining belgisi sifatida, unga nisbatan muhimlik va e'tiborni bevosita ifodalovchi vosita sifatida xizmat qiladi (ya'ni: “men senga nisbatan iliq munosabatdaman, shuning uchun seni tabriklash uchun o'z resurslarimni ayamayman” degan mantiq asosida).

Epideyktik nutq va nutqiy etiket o'rtasida farq bor, lekin ularning o'zaro bog'liq jihatlari ham mavjud.

Epideyktik nutq – bu tilshunoslikda ijtimoiy vaziyatda odatda ma'lum bir baho, iltifot yoki tanqid bildirish uchun ishlatiladigan nutq turidir. Bu turdagi nutq odamlarning ijtimoiy munosabatlarini mustahkamlash, ularning hissiyotlarini ifodalash va ijtimoiy qadriyatlarni targ'ib qilishga qaratilgan. Epideyktik nutq ko'pincha marosimlarda, to'ylarda, bayramlarda va boshqa rasmiy holatlarda ishlatiladi. Masalan, kimnidir tabriklash, maqtash yoki tanqid qilish.

Nutqiy etiket (yoki til etiket) esa, kengroq tushuncha bo‘lib, ijtimoiy munosabatlarda to‘g‘ri va odobli nutqiy amaliyotlarni anglatadi. Nutqiy etiket muayyan ijtimoiy guruh yoki madaniyatda qabul qilingan me‘yor va qoidalar asosida rivojlanadi. Bu ijtimoiy vaziyatga qarab nutqni qanday yo‘lga qo‘yish, qanday so‘zlarni ishlatish va qaysi ma’nolarni ifodalash kerakligini belgilaydi. Misol uchun, kimdir bilan salomlashish, iltimos qilish, rahmat aytish yoki uzr so‘rash kabi amallar nutqiy etiketga kiradi.

Umuman olganda, tabrik nutqi – epideyktik nutq hisoblanadi, nutqiy etiket esa uning tarkibida mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan elementlardan biridir. Quyida bu farqni aniqroq tushuntirishga harakat qilamiz. Tabrik nutqi odatda marosimiy yoki rasmiy holatlarda (tug‘ilgan kun, bayram, yutuq, lavozimga tayinlash va h.k.) ishlatiladi. U quyidagi belgilarga ega: ma’lum tuzilmaga ega (kirish so‘zi, maqtov, tilaklar); ijtimoiy marosim bilan bog‘liq (bayram, yubiley, nikoh, lavozim o‘zgarishi va h.k.); tinglovchida ijobiy emotsiya uyg‘otishga qaratilgan; baholovchi va hissiy nutq bo‘lib, insonga, voqea yoki holatga ijobiy munosabat bildiradi. Shuning uchun, tabrik nutqi epideyktik nutq janriga kiradi. Tabrik nutqida nutqiy etiket elementlari ham bo‘ladi. Masalan: *“Hurmatli mehmonlar!”*, *“Aziz do‘stlar!”*, *“tabriklayman”* kabi. Ammo nutqiy etiket bu yerda stilistik vosita sifatida ishlaydi, ya’ni, u tabrik nutqining xushmuomalaligi va madaniy maqbulligini ta’minlaydi, lekin u o‘zi alohida nutq janri emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Анисимова Т. В. О принципах классификации риторических жанров // Речевое общение (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения). Специализированный вестник. Красноярск, 2000. Вып. 2 (10). С. 43-48.
2. Шмелева Т. В. Речевой жанр: возможности описания и использования в преподавании языка // Русистика. 1990, №2. С. 20-32.